CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Hakemli Dergi

Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslam Araştırmaları Merkezi

2. Sayı

SİVAS - 1998

ANLAM KAYMASINA UĞRAYAN KUR'ÂNÎ BİR KAVRAM: FÂSIK

Arş. Gör. Metin Özdemir*

Bu çalışmanın amacı, bir kavramın gerçek anlamını tespit etmenin ötesinde Kur'an'ı anlamada yöntem sorununa bir ışık tutmaktır. Bir kavramın geçmişteki gerçek anlamından koparılarak ona yeni bir anlam yüklenmesi ve yüklenilen bu yeni anlamla doğru bir iletişimin sağlanması mümkündür ve bu makul de karşılanabilir. Ancak bir kavramın, sırf metod sorunundan dolayı bir anlam kaosu içerisine sürüklenmesine aynı ölçüde toleranslı bir yaklaşımın sergilenmesinin -hele de bu Kur'ânî bir kavramsa- pek doğru olmadığı kanaatindeyiz. Dolayısıyla burada, sorunu bir dil sorunu olmasının dışında bir yöntem sorunu olarak görmenin daha sağlıklı olacağını düşünüyoruz.

İslam düşüncesi tarihi içerisinde ortaya çıkan ihtilafların çoğunun, konuların Kur'ânî bütünlükten uzak bir şekilde ele alınmasından ve her fırkanın Kur'an ayetlerini kendi anlayışına uygun olarak yorumlamasından kaynaklandığını görmekteyiz. Nitekim aynı ayetten, değişik fırkalar farklı sonuçlar çıkarmıştır. Fâsık kavramı da bu talihsizliğe uğrayan ve üzerinde en çok tartışılan kavramlardan bir tanesidir.

Fâsık, Kur'ânî bir kavramdır. Böyle olmasına rağmen, İslam Mezhepleri tarihi içerisinde yer alan fırkaların, ona Kur'an'ın dışında kendi anlayışlarına uygun olacak şekilde farklı anlamlar yükledikleri görülmektedir. Biz bu farklılığın ve uyuşmazlığın, Fâsık kavramının sadece ahlakî bir kavram olarak ele alınmış olmasından kaynaklandığı ve bu yüzden de **Mürtekib-i Kebîre** kavramıyla özdeşleştirildiği kanaatindeyiz. Halbuki, Kur'an'da bu kavramın ahlakî boyutunun dışında, akîde (inanç) ile ilgili boyutunun da olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle Fâsık kavramının, **kebîre** (büyük günah) sahibi bir mü'minin sıfatı olup olamayacağının yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğine inanıyoruz. İşte biz bu açıdan, Fâsık kavramını Kur'ânî bütünlük içerisinde yeniden değerlendirmeyi uygun gördük.

Bu çalışmamızda, önce Fâsık'ın lügat ve ıstılah anlamlarını, sonra da fırkaların bu kavrama yüklediği anlamları vererek bunların Kur'an ayetleri ışığında kısa bir değerlendirmesini yapacağız. Ardından da onu fırkaların görüşlerinden bağımsız bir şekilde Kur'ânî bütünlük içerisinde yeni bir değerlendirmeye tâbî tutacağız.

Fâsık, lügatta; "çıkmak" anlamına gelmektedir. Nitekim Araplar, hurmaya kabuğundan çıktığı zaman fısk (**f-s-k**) kelimesini kullanırlardı. Yine, fare, deliğinden

---

* C. Ü. İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalı Arş. Görevlisi.

çıkıp bozgun yaptığından dolayı "fuveysika" olarak isimlendirilmiştir.[1] Bu anlamıyla **feseka** fiili lügatlarda, "çıkmak" anlamına gelen "**harece**" fiili ile karşılanmıştır.[2]

Terim olarak ise fısk, isyan etmek ve Allah'ın emrini terketmek anlamına gelir. Aynı kökten türetilen "**fusûk**" ise, "dinden çıkmak"[3], "itaatten ayrılıp ma'siyete (günahlara ve isyana) dalmak ve yine imandan küfre geçmek"[4] anlamlarında kullanılır. Ferrâ (ö. 207/822.), Allah Teâlâ'nın "Rabbinin emrinden çıktı (feseka)"[5] buyruğuna, "Ona itaat etmekten çıktı (**harece**)" anlamını vermiştir.[6] Ancak burada, **huruc** ile **fısk** arasında önemli bir farkın bulunduğuna da işaret edilmektedir. el-Askerî (ö.400/1009)'ye göre fısk, Arap dilinde, "kötü bir çıkış" anlamına gelmektedir. Ona göre fareye fuveysika denmesinin sebebi, "onun deliğinden kötülük yapmak maksadıyla çıkmasından dolayıdır... Büyük bir günahla Allah'ın emrinden çıkmaya da bu yüzden fısk denilmiştir. Kısacası, hurucun övüleni ve yerileni vardır; övülenine huruc, yerilenine ise fısk denir."[7] Bu bakımdan, İsrâ Sûresi'nin 16. ayetinde geçen, "**fefesekû**" ifadesi, "bize asi gelerek emrimizden çıktılar[8], bu yüzden onlara azap vâcib (gerekli) oldu"[9] şeklinde anlaşılmıştır.

Bu anlamıyla fısk ve Fâsık kavramları, cahiliyye döneminin Arap dili ve şiirinde asla insanlar için kullanılmamıştır. Dolayısıyla onun, Arap dilinde, terim anlamıyla ilk defa Kur'ân'ın nuzûlü (inmesi)nden sonra kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz.[10]

Terim anlamıyla fısk, küfürden daha geneldir. Buna en güzel delil olarak şu ayet gösterilebilir. "Kim bundan sonra nankörlük ederse, (Allah'ın nimetini örtüp Ona itaat etmekten vazgeçerse)[11], işte onlar fâsıkların ta kendileridir!"[12] Bu ayet, Fâsık'ın, kâfirlerin küfrünü de içine alan geniş kapsamlı bir sıfat olduğunu göstermektedir. Nitekim bu ve benzeri ayetlerden hareketle Râgıb el-İsfehânî (ö. 503/1109), Fâsık'ın Kâfir'den, Zâlim'in de Fâsık'tan daha kapsamlı olduğunu söylemektedir.[13] Bununla birlikte Fâsık, çoğunlukla, dînî hükümleri kabul edip sorumlu (mükellef) olduktan sonra, onun bütün hükümlerini veya bazılarını ihlal eden kimseler için kullanılmaktadır. Gerçekte ise, kâfir olan kimselere Fâsık denilmiştir. Çünkü o, aklın ve fıtratın gerektirdiği hükmü ihlal etmiştir. Nitekim Kur'an'da Allah, Fâsık'ı Mü'min'in karşıtı olarak zikretmiştir. "Hiç mü'minle fâsık bir olur mu?"[14] Buradan da anlaşıldığına göre Fâsık kavramı, kâfir kavramını da kapsamaktadır.[15] Yine, şehadet getirdiği ve inandığı halde amel etmeyen kimselere de Fâsık denmiştir.[16] Tehanevî ise, Fâsık kavramı yerine fısk ve fusûk kavramlarını kullanarak onu yaygın olan kanaate

1 İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, 1389/1970, II, 1095-1096. Keza bkz., İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, **Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir**, Beyrut, 1987, s. 464; es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Aziz, **Garîbu'l-Kur'an**, (tahkik, Ahmed Abdülkadir Salahiye), Dimeşk, 1993, s. 277.
2 Ezherî, **Tezhîbu'l-Luğa**, Kahire, 1964-1967, III, 414; Cevherî, **es-Sıhâh**, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1990, IV, 1543; İbn Manzur, a.g.e., II, 1095.
3 İbn Manzur, a.g.e., II, 1096.
4 es-Sicistânî, a.g.e., s. 284.
5 Kehf, 18/50.
6 İbn Manzur, a.g.e., II, 1096.
7 el-Askeri, Ebu Hilal, **el-Furûku'l-Lugaviyye**, Mektebetü Basîretî, Kum, 1353, s. 191.
8 es-Sicistânî, a.g.e., s. 108.
9 İsrâ, 17/16.
10 el-İsfehânî, Râgıb, **el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân**, Tahran, 1379, s. 387. İbn Manzur, a.g.e., II, 1096.
11 el-İsfehânî, Râgıb, a.g.y.
12 Nur, 24/55.
13 el-İsfehânî, Râgıb, a.g.y.
14 Secde, 32/18.
15 Râgıb, a.g.e., s. 387.
16 Cürcânî, Seyyid Şerif, **Kitâbü't-Ta'rifât**, baskı yeri yok, 1300, s. 110.

uygun düşecek şekilde şöyle tanımlar: "Fısk, dinde, büyük günah işlemek ya da küçük günahlarda ısrar etmektir. Fusûk ise, büyük günah işleyerek Allah'a itâatten ayrılmaktır."[17]

Fırkaların bu kavrama yükledikleri anlamları değerlendirirken, onun lügat ve terim anlamlarının akılda bulundurulmasının yararlı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü bu, bizim, fırkaların kavramların içlerini nasıl kendi anlayışlarına uygun olarak doldurduklarını daha net bir şekilde görmemize yardımcı olacaktır. Şimdi bu kavram üzerinde çeşitli spekülasyonlarda bulunan önemli İslam fırkalarının değerlendirmelerine kısaca bir gözatalım.

1. Hâricîlere Göre Fâsık

Hâricîlere göre kıble ehlinden olan Fâsık (Mürtekib-i Kebîre)[18], kâfirdir.[19] Bununla birlikte, onlar arasında küçük farklılıklar da vardır. Haricî fırkalarından Ezârika'ya göre Fâsık, kâfir ve müşrik; Necedât'a göre ise, (ilahi) nimeti inkar edendir, ancak müşrik değildir.[20]

Hâricîler, namazın ancak fâdıl (fazîlet sahibi) olan bir kimsenin arkasında kılınabileceğini, dolayısıyla Fâsık'ın arkasında kılınamayacağını ileri sürmüşlerdir.[21] Buna karşın, diğer bir hâricî fırkası olan İbâdiyye, biraz daha farklı bir tutum sergilemiştir. Onlara göre kebîre (büyük günah) işleyenler, muvahhiddirler, ancak mü'min değillerdir.[22] Bu nedenle onlarla evlenmek câiz olup mirasları helaldir. Kısacası, Haricî çoğunluğun tezine göre Fâsık, kâfirdir ve ebedî olarak cehennemde kalacaktır.[23]

Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), Şerhu'l-Mevâkıf isimli eserinde, Hâricîlerin ileri sürdüğü delilleri zikrederek eleştirmektedir.[24] Ancak bu delilleri ve eleştirilerini anlatmadan önce şu hususu hatırlatmakta yarar vardır. Bu konuda, bütün fırkalar kendi görüşlerini destekler mahiyette gözüken Kur'an ayetlerini delil olarak ele almışlar ve onları kendi anlayışlarına uygun olarak yorumlamışlardır. Hatta, hemen hemen onların hepsi, aynı ayetlerin kendi görüşlerini destekledikleri iddia edebilmişlerdir. Ayrıca, konu Cürcânî'nin de yaptığı gibi Kur'ânî bütünlük içerisinde değil de, parçacı bir yaklaşımla, tek bir ayet esas alınarak değerlendirildiği için tutarsız ve zorlama yorumlara gidilmiş, bir yanlışlık reddedilirken başka bir yanlışlığın içine düşülmüştür. Biz bunlara yeri geldiğinde işaret edeceğiz.

---

17 Tehanevî, **Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1298, c. III, 1132.

18 Cürcânî, Seyyid Şerif, **Şerhu'l-Mevâkıf**, Mısır, 1907, VIII, 339.

19 el-Icî, Adudüddin, **el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelam**, Beyrut, tarihsiz, s. 389.

20 Bkz., Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, **Usûlu'd-Din**, Dâru'l-Medîne, Beyrut, tarihsiz., s. 249-250.Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, VIII, 339

21 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, **el-Fasl Fi'l-Milel ve'n-Nihal**, Mısır, 1317, IV, 176. İbn Hazm, bu görüşe, Zeydiyye'nin, Râfizîler'in, Mu'tezile'nin tamamının ve bazı Ehl-i Sünnet (alimlerinin) de katıldığını, bazı Ehl-i sünnet (alimlerinin) ise sadece cuma ve bayram namazlarının kılınamayacağını kabul ettiğini, ancak istisnasız olarak sahâbenin, tabi'în fakihlerinin hepsinin, onlardan sonra gelenlerin ve hadis ehlinin çoğunun -Ahmed b. Hanbel, Ebu Hanife, Şafi'î , Ebu Dâvud ve diğerleri- cuma ve bayram namazları da dahil Fâsık'ın arkasında namaz kılınabileceği görüşünde olduklarını kaydeder. Bkz., a.g.y.; ancak Ahmed b. Hanbel'in, Fâsık'ın arkasında namaz kılmayı reddettiğine, bazen onlardan korktuğunda kılsa da daha sonra onu iade ettiğine dair rivayetler de mevcuttur. Bkz., el-Ahmedî, **el-Mesâil ve'r-Rasâil el-Merviyye ani'l-İmam Ahmed b. Hanbel fi'l-Akîde**, Dâru Taybe, Riyad, 1412 H., II, 415.

22 Bkz., Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, **el-Milel ve'n-Nihal**, (tahkik, Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1961, I, 134; Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Firak**, (çev: Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1991, s. 74.

23 el-İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, **et-Tabsir Fi'd-Din**, Kahire, 1940, s. 46; Râzî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer, **İ'tikadâtü'l-Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, Kahire, 1938, s. 46.

24 Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, VIII, 334-338.

Cürcânî'nin verdiği bilgilere göre, Hâricîlerin bu konuda ileri sürdükleri çeşitli delilleri vardır. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

"Kim Allah'ın hükmettiğiyle hekmetmezse onlar kâfirlerin ta kendileridir."[25] Cürcânî'ye göre Hâricîler, ayetteki (**men**) lafzının Fâsık'ı da kapsadığını, dolayısıyla onların da Allah'ın hükmettiğiyle hükmetmedikleri için kâfir olduklarını ileri sürmüşlerdir. O, buna şöyle itiraz eder: "İsm-i mevsuller, sadece geneli ifade etmek için değil, bilakis cinsin kapsamında olan genele ve özele ait kılınmak için de kullanılırlar. Bu bakımdan, temelde, Allah'ın hükmettiğiyle hükmetmeyenlerin kâfir olduklarında ihtilaf yoktur. Ancak bu ayette kastedilenler, Tevrat'la hükmetmeleri emrolunan yahudilerdir. Halbuki, bizim ümmetimizin Tevrat ile hükmetme konusunda bir sorumlulukları yoktur. Dolayısıyla sözkonusu ayet yahudileri kapsamaktadır."[26]

Görüldüğü gibi, Cürcânî, Hâricîleri eleştirirken kendisi de bir başka yanlışlığın içerisine düşmektedir. Zira ayet özel bir durumu zikretmekle birlikte, genel bir duruma işaret etmektedir. "Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse..." ifadesi, genel bir ifadedir ve bunun içerisine bütün ilâhî buyrukların dahil olduğu açıktır. Çünkü burada önemli olan, kendilerine kitap indirilenlerin kimler olduğu değil, indirilenle hükmetme meselesidir. Bu açıdan bakıldığında, müslümanlar da bu sorumluluğu üzerlerinde taşımaktadırlar. Müslümanların Tevrat'la hükmetme konusunda sorumlulukları bulunmasa da kendilerine indirilenle hükmetme konusunda sorumluluklarının bulunduğunda şüphe yoktur.[27] Hâricîler, bu ayeti tamamen Kur'ânî konteksinden bağımsız alarak değerlendirmişler, dolayısıyla ondan, kendileri gibi düşünmeyen herkesin kâfir olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Onların muhalifleri ise, aynı şekilde, dikkatlerini sadece bu ayet üzerinde yoğunlaştırmışlar, ilgili diğer ayetlerin ışığında bütüncül bir değerlendirme yapma yoluna gitmemişlerdir. Mesela, aynı surenin 48. ayetinde Hz. Peygamber'e, kendisine indirilenle onlar arasında hükmetmesi emredilmektedir. Burada, Hâricîlerin yaptığı hata, hükmü inkar etmekle onu ihmal etmeyi bir görmeleridir.[28] Nitekim Kur'an, bu konudaki farklılığa işaret etmektedir. "Güzel işler yapanlara cennet ve bir de ziyade vardır..."[29] Diğer taraftan güzel işlerine kötülük karıştıranların durumu da ümitsiz değildir. "Diğer bir kısmı da günahlarını itiraf ettiler. Bunlar iyi bir iş ile diğer bir kötü işi karıştırdılar. Umulur ki Allah, tevbelerini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayıcı; çok merhametlidir."[30]

Hâricîlerin dayandığı diğer bir ayet de şudur: "Bunu nankörlüklerinin cezası yaptık. Biz hiç nankör olanlardan başkasını cezalandırır mıyız?"[31] Onlara göre bu ayet, her ceza görenin kâfir olduğuna işaret etmektedir. "Bir mü'mini kasten öldüren bir

25 Mâide, 5/44.
26 Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, VIII, 334.
27 İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, **Tefsir**, (ihtisar ve tahkik: Muhammed Ali Sâbûnî), Derse'âdet, trhsz., I, 520.
28 İbn Arabî, bu ayetin yorumunda, Tavus b. Keysân (Ö: 106H.) ve diğerlerinin, bunun dinden çıkma anlamındaki küfürden daha hafif bir küfür olduğunu ifade ettiklerini kaydeder ve ancak kendi hükmünü Allah'ın hükmü imiş gibi uygulamanın onun hükmünü değiştirmek anlamına geleceğine, dolayısıyla sadece bunun küfrü gerektireceğine, aksine arzu ve hevesine uyarak masiyet (günahkarlık) kabilinden bir hükümde bulunursa, bunun bağışlanma konusu olabilecek bir günah olduğuna dikkat çeker. (Bkz., el-Arabî, Ebu Bekr b. Muhammed b. Abdullah, **Ahkâmu'l-Kur'an**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, II, 127). Keza, Taberî de İbn Abbas'tan, "onların, sadece o hükmü inkar ettiklerini, yoksa onların Allah'ı, meleklerini, kitaplarını ve peygamberlerini inkar eden kafirler anlamında bir kafir olmadıkları"nı nakleder, ancak onların hükmü inkar ederek uygulamadıkları takdirde bu hükmün kapsamından kurtulamayacaklarına da işaret eder. (Bkz., Taberi, Ebû Ca'fer b. Cerîr, **Câmi'ul-Beyân**, Beyrut, 1992, IV, 596-597).
29 Yunus, 10/26.
30 Tevbe, 9/102.
31 Sebe, 34/17.

kimsenin cezası cehennemdir"[32] ayetine göre Fâsık da ceza görecektir. O halde Fâsık, kâfirdir. Yine, Cürcânî'nin bu ayete getirilen Hâricî yorumun eleştirisinde de anlam bütünlüğünü dikkate almadığını, sadece "**ceza**" kavramını tahlil etmeye çalıştığını görmekteyiz. Ona göre ayetin görünürdeki (zahirî) anlamı, nankörlerden başkalarının da ceza (karşılık) göreceğinden dolayı terkedilmelidir. Zira ceza kavramı, hem sevabı hem de işlenen suçun karşılığını içine alan bir kavramdır. Dolayısıyla Fâsık'ın, kâfire verilen cezanın aksine bir ceza görmesi câizdir.[33] Burada, Hâricîler (olumsuz anlamda) her ceza görenin kâfir olduğu noktasında hata etmişlerdir. Yoksa ceza kavramının, mü'minlerin işlerinin karşılığı için de kullanılmış olması, Fâsık'ın kâfirlerin gördüğü cezadan başka bir ceza görebileceğine delil teşkil etmez. Zira Kur'an'da, inandıktan sonra yoldan çıkanların tevbe etmedikleri takdirde zalim olacakları vurgulanmaktadır.[34] Zalim niteliği ise, Fâsık niteliğine nazaran daha ağır ve daha kapsamlı bir niteliktir.[35]

Kısacası, Hâricîler, küfretmelerinden ve yalanlamalarından dolayı ceza görecek olanların durumunu Fâsık'a da uygulamışlar ve tamamen kendi anlayışlarına uygun çarpık bir mantık geliştirmişlerdir. Onlar şöyle bir kıyas yürütürler: Kâfirler ceza görecektir; fâsıklar da ceza görecektir. O halde fâsıklar kâfirdir. Böyle bir mantığın, "her ceza gören kâfirdir" gibi bir ön kabule dayandığı açıktır. Halbuki, Kur'an'da durum hiç de böyle gözükmemektedir. "Kim zerre miktarı bir iyilik yaparsa onun karşılığını, kim de zerre miktarı bir kötülük işlerse onun karşılığını görecektir."[36] Burada dikkat çekmek istediğimiz nokta şudur; Kur'an çerçevesinde fâsıkların kâfir olduklarını doğrulamak mümkün olmakla birlikte[37], Hâricîlerin yürüttükleri mantığın doğal sonucu olan, "her ceza gören fâsıktır" hükmünü doğrulamak pek mümkün gözükmemektedir.

Hâricîlerin delillerini Kur'an açısından değerlendirdiğimizde, durumun hiç de onların iddia ettikleri gibi olmadığını görmekteyiz: Herşeyden önce, Kur'an'da bağışlanmayacak tek günahın **şirk** olduğu ifade edilmiştir. "Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bundan başkasını dilediğine bağışlar."[38] Günahın ve sevabın karşılıkları belirlenmiştir. "Her kim bir günahla gelirse, ona ancak misliyle ceza verilir."[39] Halbuki, Hâricî tezine göre büyük günahın (kebîre) karşılığı ebedî cehennemdir.

Kur'an'a göre ameller, büyük günah işlemekle değil, dinden dönmek ve kâfir olarak ölmekle iptal olur. "Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, işte onların amelleri hem dünyada hem de ahirette boşa gider."[40] Yine, Kur'an'a göre sadece imandan sonra küfre dönenler bağışlanmaz. "O kimseler ki iman ettiler, sonra küfrettiler. Sonra iman ettiler, sonra inkar ettiler. Sonra küfürde ileri gittiler. Allah onları bağışlayacak değil."[41]

---

32 Nisâ, 4/93.
33 Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, VIII, 334-335.
34 Hucurât, 49/11.
35 Bkz., el-İsfehânî, Râgıb, a.g.e., s. 387.
36 Zilzal, 99/7-8.
37 Bu hususu, aşağıda delilleriyle birlikte göstermeye çalışacağız.
38 Nisâ, 4/48, 116.
39 En'am, 6/160.
40 Bakara, 2/217.
41 Nisâ, 4/137.

Ayrıca, Kur'an'da günahları kendisini kuşatan kimsenin ebedî cehennemlik olduğu vurgulanırken[42], iman edip Allah'tan korkanların günahlarının örtbas edilip bağışlanacakları ifade edilmektedir.[43]

Tüm bunlar göstermektedir ki, imandan sonra işlenen günahlar -hatta bunlar şirkin dışındaki kebîre (büyük günah)ler de olsa- insanı küfre düşürüp ebedî cehennemlik olmasını gerektirmez. Çünkü Kur'an'da, büyük günah sahiplerinin mü'min olarak kaldığı ve işledikleri günahları yüzünden cezalandırılacakları vurgulanmaktadır.

2. Hasan Basrî'ye Göre Fâsık ve İleri Sürdüğü Deliller

Hasan Basrî 110/728)'ye göre Fâsık, münâfıktır.[44] O, bu konuda Hz. Peygamber'in "Münafık'ın alameti üçtür; söz verdiği zaman sözünden döner, konuştuğunda yalan söyler ve kendisine bir şey emanet edildiğinde ihanet eder"[45], şeklindeki hadisini referans olarak gösterir. Tâbiî'nin bu büyük müfessiri ve ilmî şahsiyeti, muhtemelen ilk defa, naklî delillerin yanında aklî deliller de ileri sürerek bunu ispatlamaya çalışır. O bunlardan bir tanesini şöyle dile getirir. "Herhangi bir kimse, bir delikte yılan olduğuna inansa ve oraya elini sokmasa ve böyle bir iddianın ardından elini oraya götürse, söylediğinin inancından başka olduğu anlaşılır.[46]

Cürcânî, Hasan Basrî'nin bu yaklaşımını eleştirir ve şöyle der: "Bu üç özellik, bir şahsın tabiatında birlikte bulunduğu zaman münâfıklık alameti olur. Bunlardan biri bulunmadığı zaman nifak alameti olmaktan çıkarlar. Nitekim Hz. Yusuf'un kardeşleri, babalarına onu koruyacaklarına dair söz vermişler ve bu sözlerine muhalefet etmişler, babalarına güven verdikten sonra, onu kurt yedi diyerek yalan konuşmuşlar ve ihanette bulunmuşlardır. Böyle olmakla birlikte onlar, 'bir şeye delalet eden alametin delaleti kesin olmadığı takdirde, medlûl (delalet edilen)ün kendisine muhalefeti câiz olur' ilkesine göre ittifakla münâfık değillerdir."[47]

Cürcânî, Hasan Basrî'nin aklî delilinin, Mürtekibu'l-Kebîre'ye uygulanmasına ise şöyle itiraz eder. "Yılanın zararı anidir, hemen gerçekleşir. Günahların cezası ise ertelenmiştir, hemen gerçekleşmez. Dolayısıyla tevbe ve affedilme imkanı vardır. Bu nedenle, bu ikisi ayrı şeylerdir.[48] O burada, Hasan Basrî'yi de anlamamış gözükmektedir. Çünkü o, Fâsık'ı büyük günahlarla değil, inançla ilgili bir kavram olarak görmektedir. Yılan örneği bunun açık bir kanıtıdır. Ancak Cürcânî, anlaşılmaz bir şekilde, ısrarla konuyu kebîre meselesi üzerine çekmektedir.

Hasan Basrî'nin, Fâsık'ı münâfık olarak tanımlaması, genelleme yapmış olması itibariyle yanlış olmakla birlikte, kısmen doğrudur. Zira Kur'an'da Fâsık'ın münâfık olduğuna işare eden ayetler mevcuttur.[49]

3. Mu'tezile'ye Göre Fâsık

İslamın ilk rasyonalistleri olarak kabul edilen Mu'tezilîler de büyük günahkarla özdeşleştirdikleri Fâsık'ın durumu konusunda, aklî bir temele oturtulması oldukça zor

42 Bakara, 2/81.
43 Enfal, 8/29.
44 el-Icî, a.g.e., VIII, 391; en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, **et-Temhîd**, (çev: Mustafa Said Yazıcıoğlu), Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1971, s. 68.
45 A.g.e., VIII, s. 391.
46 A.g.y.
47 el-Icî, a.g.e., s. 338.
48 A.g.y.; İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, **Tabakâtu'l-Mu'tezile**, Beyrut, 1961, s. 8; Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**, İstanbul, 1928, s. 258; İsferâinî, a.g.e., s. 40; Râzî, a.g.e., s. 39.
49 Bkz., Tevbe, 9/8,67,80,84.

bir yaklaşım sergilemişlerdir. Onlar hem Hâricîlerden hem de Mürcie'den farklı bir söylem geliştirdiler. Bu, onların **el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn** (iki yer arasında bir yer) şeklinde ifade ettikleri esaslarıdır. Onlara göre büyük günah işleyen kişi, ne mü'min ne de kâfirdir. Böyle bir kimse Fâsık olup iki yer arasında bir yerde bulunmaktadır.[50] Onlardan bu görüşü ilk ortaya atan Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)[51], bunu şöyle ifade etmektedir: "İman hayır özelliklerinden ibarettir. Bu özellikler bir kimsede bulunduğu zaman, o, mü'min olarak isimlendirilir. Mü'min ise bir övgü ismidir. Fasık'a gelince, o, hayır özelliklerini üzerinde bulundurmadığı için övgü ismini haketmez ve mü'min olarak isimlendirilmez. Ancak o, mutlak sûrette kâfir de değildir. Çünkü onda, **şehâdet** (Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini onama) ve diğer hayır işleri mevcuttur. Bunları inkar etme imkanı yoktur. Bununla birlikte, Fâsık, işlediği büyük günahtan dolayı tevbe etmeden dünyadan göçerse, ebedî olarak cehennemde kalır. Çünkü ahirette sadece iki grup vardır. Bir grup cennette, bir grup da cehennemdedir. Ancak Fâsık'ın azabı ve cehennemdeki derecesi kâfirinkinden daha hafiftir."[52]

Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1025), Hasan Basrî ve Bekriyye'nin[53], büyük günah işleyenlerin münâfık olduğu şeklindeki görüşlerini tenkid ederek büyük günah işleyenin münâfık olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre münâfık, büyük azaba müstehak olan kimseye denir. Çünkü o, küfrünü gizlemiş, İslamı açığa vurmuştur. Büyük günah işleyen bir kimsede ise böyle bir durum yoktur.[54]

Mu'tezilenin çoğunluğu büyük günah işleyen Fâsık'ın tevbe etmediği takdirde, Allah'ın onu bağışlamayacağı ve cehennemde ebedî olarak kalacağı görüşündedir. Bununla birlikte, Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden Muhammed b. Şebib el-Basrî, es-Sâlihî ve el- Hâlidî, büyük günah işleyenlerin kaderi hakkında kararsız kalmışlar ve bu gibi kimselerin günahlarının Allah tarafından tevbesiz bağışlanabileceğini ileri sürmüşlerdir.[55]

Buna karşın, Mu'tezile içerisinde Hâricî tezine uygun görüşler de vardır. Mesela, Nazzam, imanı "büyük günahlardan sakınmak" olarak[56] tanımlamıştır. Bu durumda, kebîre işleyen kimsenin imanı doğrudan ortadan kalkmış olmaktadır. Nitekim o, ancak zekat nisabı olan 200 dirhemden fazla çalanın hırsız sayılabileceğini kabul ettiği için, 199 dirhem çalanın bu fiili yüzünden **fıska** düşmediğini, sadece 200 dirhemden fazla çaldığı takdirde Fâsık olacağını ifade etmiştir.[57]

Eş'arî ekolüne mensup olan Malatî de bu noktada Mu'tezile'nin tezini doğrular gibidir. Çünkü ona göre Kur'an'da, büyük günah işlemiş birisinin mü'min ile kâfir arasında bulunduğuna dair işaret vardır. O, namuslu kadınlara zina iftirasında bulunup da dört şahit getiremeyenlerin fâsıklar olduğunu söyleyen Kur'an ayetinde Allah'ın, namuslu kadınları yalan yere suçlayanlara, ne kâfir nazarı ile baktığını ne de onları

---

50 İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, **Tabakâtu'l-Mu'tezile**, s. 8; Eş'arî, a.g.e., s. 258; İsferâinî, a.g.e., s. 40; Râzî, a.g.e., s. 39.İbn Murtazâ, a.g.e., s. 28; İsferâinî, a.g.e., s, 40; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I, 48; Râzî, a.g.e., s. 40.

51 Bkz., İbn Murtazâ, a.g.e., s. 28; İsferâinî, a.g.e., s, 40; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I, 48; Râzî, a.g.e., s. 40.

52 Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I, 48.

53 Eş'arî, **Makâlât**, s. 273; İsferâinî, a.g.e., s. 64; Râzî, a.g.e., s. 69; Kadı Abdulcebbar, Ebu'l-Huseyn, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, Kahire, 1988, s. 714.

54 Kadı Abdulcebbar, a.g.e., s. 714; Râzî, a.g.e., s. 71.

55 Bağdâdî, a.g.e., s. 84; Şehristânî, a.g.e., I, 45; Râzî, a.g.e., s. 71; İsferâinî, a.g.e., s. 43.

56 İsferâinî, a.g.e., s. 43; Bağdâdî, a.g.e., 106.

57 Bkz., Şehristânî, a.g.e., I, 58.

günahlarına karşın mü'minler sınıfına koyduğunu, ancak fâsıklar olarak isimlendirdiğini[58] ileri sürmüştür.

Sonuç olarak, Mu'tezile, büyük günah işleyen kimseyi Fâsık olarak kabul etmekte ve Fâsık'ın mü'min ile kâfir arasında orta bir yerde bulunduğunu ifade etmektedir. Onların çoğunluğu, Fâsık'ın tevbe etmeden öldüğünde ebedî olarak cehennemde kalacağını, ancak tevbe ettikleri takdirde tekrar mü'min olacaklarını ve küçük günahlarının da büyük günahları terkettikleri zaman ilahi bir lütuf olarak bağışlanabileceğini[59] ileri sürmüştür.

Onlar, bu konudaki görüşlerini şu ayetlere dayandırır:

"Hiç mü'min olan fâsık gibi midir?"[60]

"İffetli kadınlara zina isnad edip de sonra dört şahit getiremeyenlere seksen deynek vurun; ebediyyen onların şahitliğini kabul etmeyin. İşte onlar fâsıklardır."[61]

Birinci ayette Fâsık, mü'min ile kâfir arasında görülmüştür. Ancak o, bu konteksde Kâfir kavramıyla anlamdaş olarak da görülebilir.[62] İkinci ayette ise, Malatî'nin yorumuna göre Allah Fâsık'ı ne mü'min ne de kâfir olarak görmüş, onu bu ikisinin arasında bir yere yerleştirmiştir.[63] Burada Malatî, namuslu kadınlara zina iftirasında bulunan kimselerin şahitliklerinin ebedî olarak kabul edilmemesinin tevbe ve ıslah olma şartıyla kayıtlı olduğunu dikkatinden kaçırmıştır. Bu iki şartın ortaya konmasından, böyle bir iftirada bulunan kimsenin, davranışlarının ötesinde imanında bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de bu ayetlerde zina iftirasının, imanı tehlikeye düşürecek kadar ağır bir suç olduğuna işaret edilmektedir. Çünkü aynı surenin diğer ayetlerinde şöyle buyurulmaktadır. "İffetli, habersiz mü'min kadınlara zina isnad edenler, dünya ve ahirette lânetlenmişlerdir. Kendi dilleri, elleri ve ayakları, yapmış olduklarına şahittlik ettikleri gün onlar büyük azaba uğrayacaklardır. O gün, Allah onlara kesinleşmiş cezâlarını verecektir. Allah'ın apaçık hak olduğunu bileceklerdir."[64] Burada, onların cezayı gördükten sonra Allah'ın hak olduğunu bileceklerinin vurgulanması, böyle bir günahı işlerken Allah'ın hak olduğunu, hem kalpleriyle hem de davranışlarıyla reddetmiş olduklarını göstermektedir. Böyle bir durumdan tekrar imana dönüp ıslah olmanın tek şartı ise tevbedir. Nitekim Kur'an'da, iman bozukluğundan kaynaklanan davranış bozukluklarının affedilmesi, tevbe edip inanma ve yararlı iş yapma şartına bağlanmıştır.[65]

Görüldüğü üzere, çok uzak ihtimallerin dışında, Kur'an'da Mu'tezile'yi destekler mahiyette hiçbir ayet yoktur. Ancak onlar, yukarda zikredilenlerde olduğu gibi bazı ayetleri kendi anlayışları doğrultusunda yorumlamışlardır. Diğer taraftan, onlar savunulması güç birtakım aklî delillere de baş vurmuşlardır. Mesela, onlara göre iman, itaat eylemlerinden ibaret olduğu için, onları terkeden mü'min değildir; ancak kâfir de değildir. Çünkü sahabe ve onlardan sonra gelen selef, kebîre işleyenlere had cezası

58 Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed el-Askalânî eş-Şâfiî, **et-Tenbîh**, (tahkik, Yanan b. Sa'düddin el-Meyâdinî), Ramdîye li'n-Neşr, 1994, s. 64.
59 Eş'arî, **Makâlât**, s. 286.
60 Secde, 32/18.
61 Nur, 24/4.
62 Taftazânî, Sa'du'ddin Mesud b. Ömer, **Şerhu'l-Akâid**, Kahire, 1939, s. 414.
63 Malatî, a.g.e., s. 64.
64 Nur, 24/23-25
65 Bkz., Meryem, 19/59-61; Tâ-Hâ, 20/82; Furkan,25/70; Kasas, 28/67.

uyguluyorlar, onları öldürmüyorlar, mürted olduklarına hükmetmiyorlar ve onları müslüman kabristanlarına gömüyorlardı.[66]

Mu'tezile'nin delillerini de Kur'an açısından değerlendirecek olursak şunları söylememiz mümkündür:

Kur'an'ı Kerim'de tüm insanlar, inanan ve inanmayanlar olarak iki gruba ayrılmışlardır: "O sizi yaratandır. Öyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir."[67] Kısacası, Kur'an'ın tasnifine göre insanlar, ya cennet ehli ya da cehennem ehlidir.[68] Kur'an'da sıkça anılan müşrikler ve münâfıklar, kâfir kategorisi içerisinde yer almaktadır. Kâfirler, müşrikler ve münâfıklar tereddütsüz cehennem ehlidirler ve orada ebedî olarak kalacaklardır.[69]

Bununla birlikte, Kur'an'a göre tevbelerin kabul edilmesinin tek şartı, mü'min olmaktır. Bu iki grup insanın durumu, aslında şu ayette çok güzel özetlenmektedir: "Allah, erkek-kadın bütün münâfıklara, erkek-kadın bütün müşriklere azap edecek; erkek-kadın bütün mü'minlerin de tevbelerini kabul buyuracaktır..."[70] Buna göre kalbinde nifak olmayan bir mü'minin, kebîre (büyük günah) işlemiş olsa da tevbe hakkından ve bağışlanma ümidinden dolayı yeri bellidir. O ne kâfir ne de iki yer arasında bir yerdedir. Allah'ın kendisine verdiği isimle mü'mindir.

4. Mürcie'ye Göre Fâsık

Mürcie, sırf bu konudaki görüşlerinden dolayı bu isimle adlandırılmıştır. Çünkü onlar, asi mü'min hakkındaki hükümlerini ahirete erteliyorlardı.[71] Ayrıca, hangi günahı işlerse işlesin, herhangi bir müslüman aleyhinde hüküm vermekten sakınıyorlardı.[72]

Mürcie, mü'min hakkındaki konuşmalarını çok aşırı noktalara vardırmıştır. Onlardan İbn Kerram şöyle söylemektedir: "İman dil iledir. Bir kimse, kalbiyle küfretse de Allah katında mü'mindir; Allah dostudur ve cennet ehlidir. Mürcie'nin reislerinden Cehm b. Saffan ise, daha da ileri gitmekte ve şöyle demektedir. "İman kalp ile inanmaktan ibarettir. Kalben inanan kimse, takiyye olmaksızın diliyle kâfir olduğunu söylese, putlara tapsa, İslam yurdunda Yahudilik veya Hiristiyanlığa bağlansa bile Allah katında imanı bütün bir mü'mindir. Allah'ın cennet ehlinden olan dostlarındandır."[73]

Bunları dikkate aldığımızda, Mürcie ismine gerekçe olarak gösterilen klasik söylemin pek de doğru olmadığını görmekteyiz. Çünkü bu ifadelere göre onların, mü'min hakkındaki hükmü ertelemek bir yana çok net hükümler verdikleri görülmektedir. Ortaya konan hüküm açıktır. Mü'min olmak için inandığını dil ile ifade etmek, ya da kalben inanmış olmak yeterlidir. Hiçbir küfür eylemi bu imana zarar veremez. Doğal olarak o, sadece mü'min olma sıfatıyla Allah dostu olmayı ve Onun cennetine girmeyi haketmiştir.

Bazıları ise çok daha garip şeyler söylemişlerdir. Mesela, Kerrâmiye'den bir grup şöyle söylemekteydi: "Münafıklar cehennem ehlinden olan mü'min

---

66 Cürcânî, a.g.e., VIII, 339.
67 Tegâbun, 64/2; Bakara, 2/39; Nisâ, 4/145; Beyyine, 98/6.
68 Beyyine, 98/6-7; Bakara, 2/39; Nisâ, 4/145; Beyyine, 98/6.
69 Bakara, 2/39; Nisâ, 4/145; Beyyine, 98/6.
70 Ahzab, 33/73.
71 İsferâinî, a.g.e., s. 59-60; Şehristânî, a.g.e., I, s. 139; Emin, Ahmed, **Fecru'l-İslam**, Mısır, 1928, I, 333.
72 Bkz., Şehristânî, a.g.e., I, 139.
73 Eş'arî, a.g.e., I, 126-127; İbn Hazm, a.g.e., IV, 204; Emin, Ahmed, **Duha'l-İslam**, Mısır, 1934, s, 316.

müşriklerdir."[74] Başka bir grup ise şöyle söylemekteydi: "Her kim Allah'a inanır ve Hz. Peygamber'i inkar ederse, o hem mü'min hem de kâfirdir. Mutlak surette, sadece ne mü'min ne de kâfirdir."[75]

Ancak bu aşırı gruplar içerisinde ılımlı olanlar da yok değildi. Mesela, Mürcî alimlerden Ebu Muaz et-Tümenî şöyle söylüyordu: "İmandan olmayan farzlardan birini terkeden kişiye din emirlerini çiğnemiştir denir; fakat ona, bu farzı inat olsun diye terketmediği takdirde kayıtsız şartsız fâsıktır denemez."[76]

Genel olarak ifade edecek olursak, Mürcie, fâsıklığın imana hiçbir zarar vermeyeceğini ve bu kişilerin günahlarından dolayı ateşe atılıp atılmayacakları konusundaki son hükmü Allah'ın vereceğini -her ne kadar, yukarda geçtiği gibi bazı aykırı görüşler dile getirilmiş olsa da- ileri sürmüştür. Onların bu konudaki temel tezleri şu ifadede özetlenmiştir. "Bir kâfire yaptığı iyilikler fayda vermeyeceği gibi bir mü'mine de işlediği günahlar zarar vermez?"[77]

Mürcie mezhebi mensupları, bu tezlerine, tamamen iman konusundaki teorik yaklaşımları sonucunda ulaşmışlardır. Onlar bu konuda, sadece imanın ne olduğuyla ilgilenmişler, bunun ötesinde, imanın gereği olan hiçbir eyleme, onun geçerliliği açısından değer ve önem vermemişlerdir. Bu nedenle, onlar Kur'an'dan bir dayanak bulma endişesi taşımamışlar, sadece kendi iman anlayışlarına bağlı kalmışlardır. Onların iman teorileri yukarda verildiğinden bu konuya tekrar dönme gereği duymuyoruz.

Malatî, Mürcie'nin delillerini değerlendirirken de kısaca şunları söylemektedir:

"Bir mü'minin Doğu'ya ve Batı'ya doğru namaz kılmasına nasıl izin verilebilir. Bizzat Allah şöyle buyuruyor: "Ey Muhammed, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz. Seni herhalde razı olacağın bir kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Nerde bulunursanız sizde yüzlerinizi o mescid tarafına çevirin."[78]

Bir mü'min; Hz. Peygamber "kim bir kavme benzerse o da onlardandır" buyururken nasıl olur da beline zımmî kuşağı takınabilir? Dil ile ikrar olmadan kalb ile bilmek nasıl yeterli olabilir? Halbuki, Allah, "Ey iman edenler! Allah'a, Rasulüne ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin"[79] buyurmaktadır. Böyle bir itaatin söylemek ve uygulamak dışında başka bir şekilde gerçekleşmesi mümkün değildir."[80] Doğrusu burada Malatî'nin sözlerine eklenebilecek pek fazla bir şey yoktur.

5. Ehl-i Sünnet'e Göre Fâsık

Ehl-i Sünnet kelamcılarından özellikle Eş'arîler, bu konuya, genel görüşlerini pekiştirmek maksadıyla linguistik bir yaklaşım sergilemişlerdir. Onların genel görüşünü şöyle özetleyebiliriz. Büyük günah işleyen kimse, kendisinde bulunan imanı sebebiyle mü'min, işlediği büyük günah ve fıskı sebebiyle de fâsıktır. Bu şöyle delillendirilir:

74 İbn Hazm, a.g.e., IV, 205.
75 A.g.y.
76 Şehristânî, a.g.e., I,144; Bağdâdî, a.g.e., s. 149.
77 İbn Hazm, a.g.e., IV, 205; Râzî, a.g.e., s. 70; Emin, Ahmed, **Fecru'l-İslam**, I, 333.
78 Bakara, 2/144.
79 Nisâ, 4/59.
80 Malatî, a.g.e. s. 158-159.

Dil bilginleri, dövene **dârib**, öldürene **kâtil**, inkar edene **kâfir**, büyük günah işleyene **fâsık**, tasdik edene **musaddık** (doğrulayan) dedikleri gibi iman edene **mü'min** demekte fikir birliği içerisindedirler."[81]

Eş'arî, bu yaklaşımını Fâsık'ın durumuna uyguladığında doğal olarak şu sonuca ulaşmaktadır: "Müslüman olan hiçbir kimse, zina yapmak, hırsızlık etmek gibi günahları işlemek suretiyle kâfir olmaz. Zina, hırsızlık ve buna benzer büyük günahlardan birini işleyen kimse, sadece bunları helal kabul ettiği ve haram olduklarına inanmadığı takdirde kâfir olur."[82]

Ehl-i Sünnet'in diğer büyük kelamcısı Mâturidî de ısrarla büyük günahkarın mü'min sıfatını kaybetmediği üzerinde durur.[83] O, işe öncelikle büyük günah işlemenin imanın yokluğundan değil, "şehevî istekler, aşırı öfke, gaflet ve fanatizm (hamiyyet) gibi psikolojik etkenlerden kaynaklandığına işaret etmekle başlar."[84] Hâricî tezine, hakkında **va'îd** (azab hükmü) gerçekleşmiş olan birisinden Alah'ın iman sıfatını kaldırmadığını ileri sürerek karşı çıkar ve bununla ilgili şu ayetleri delil olarak gösterir: "Ey iman edenler, yapmayacağınız şeyi niçin söylersiniz?"[85] O, bu ayeti şöyle yorumlar: "İman sıfatıyla birlikte, böyle bir kimse hakkında Allah'ın gazabı (makt) gerekli olmuştur. Makt (öfke ve gazab) ise hikmet açısından bağışlanması gereken (küçük günahlar) hakkında sözkonusu değildir."[86] (Yani burada, gazabın zikredilmesiyle işlenilen günahın büyük olduğu anlaşılmaktadır.) Diğer bir ayette ise şöyle buyurulmaktadır. "Eğer mü'minlerden iki grup çatışırlarsa..."[87] Görüldüğü gibi, savaşma konusunda bu iki gruptan birisine bağy (taşkınlık) sıfatı gerekli görülmesine rağmen, her ikisi için iman sıfatı sabit olmuştur. Hatta taciz edilen tarafa, taşkınlık eden tarafı Allah'ın emrine dönünceye kadar öldürmesi de bir görev olarak yüklenmiştir. Eğer bu imandan çıkmak olsaydı, buna benzer durumlarda, gerçek, zikredilenden başka türlü olurdu. Yine, bazı ayetlerde şöyle buyurulmaktadır: "İman edip de hicret etmeyenler ise, hicretlerine kadar sizin için onlara velilik namına bir şey yoktur. Ama dinde sizden yardım isterlerse, onlara yardım etmek üzerinize borçtur..."[88] Hicret etmekten kaçınanların durumunu anlatan bu ayette, bu gibi kimselerin cehennemlik olduğu anlatılmaktadır. Mâturidî, bu ayeti müslüman olup da hicret etmeyen kimseleri anlattığı için zikretmiş olmalıdır. Bir başka ayette ise şöyle buyurulmaktadır. "Ey iman edenler! Düşmanlarımı ve düşmanlarınızı dostlar edinmeyin..."[89] O bu ve benzeri ayetlerde, çirkin fiillerde bulunanlarda iman sıfatının sabit olduğuna işaret edildiğini, dolayısıyla bunların küfürle itham edilemeyeceklerini vurgular.[90]

Maturidî, Mu'tezilî görüşe de Allah'ın rahmetini daralttıkları noktasından itiraz ederek karşı çıkar: Yüce Allah şöyle buyurmaktadır. "'Doğrusu kâfirlerden başkası Allah'ın yardımından ümidini kesmez...'[91] Bunlardan (küfür ve ümitsizlik) birisi bulunduğunda diğeri de gerekli olur. Bize ve Mu'tizile'ye göre onlar (büyük günah işleyenler), kâfir değillerdir. Çünkü örfe göre küfür, yalanlamaktır. Halbuki, büyük

81 Eş'arî, el-Luma, Beyrut, 1953, s. 75.
82 Eş'arî, Kitâbu'l-İbâne, Haydarabad, 1321, s. 10.
83 Maturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, **K. et-Tevhid**, (tahkik, Fethullah Huleyf), el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1970, s. 329-365.
84 A.g.e., s. 329.
85 Saf, 61/2.
86 Bkz., Maturidî, a.g.e., s. 332-333.
87 Hucurât, 49/9.
88 Enfal, 8/72.
89 Mumtehine, 60/1.
90 Maturidî, **K. et-Tevhid**, s. 333.
91 Yusuf, 12/87.

günah işleyen kimse, Allah'ın affını ümit etmesi ve azabından korkması durumunda (Onun varlığını) tasdik ediyor demektir... Dolayısıyla o, yalanlayıcı (**mükezzib**) değildir. Gerçekte küfür, örtmeye ve gizlemeye denir. Halbuki, büyük günah işleyen kimse, Allah'ın nimetlerinden hiçbirini gizlememiş ve Onun hak olduğunu inkar etmemiştir. Öyleyse ona kâfir demek doğru olmaz. İman da aynı şekilde, örfte ve dinde tasdik demektir. Büyük günah işleyenin hiçbir konuda Allah'ı yalanlamadığı bilindiğine göre, onun mü'min olduğu sabit olmuştur."[92] Buradan da anlaşıldığına göre Mâturidî, Mu'tezile'nin ara formülünün, yukardaki ayetin işaret ettiği doğrultuda yaptığı çıkarsama sonucunda, mantıksal olarak da mümkün olmadığı kanaatindedir.

Ayrıca, Maturidî, büyük günahların tevbesiz bağışlanacağı kanaatindedir. Nitekim o, "Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar"[93] ayetini yorumlarken, Mu'tezile'nin bağışlanma şartı olarak tevbeyi ileri sürmesine itiraz eder ve şöyle der: "Ancak şirkin tevbe ile bağışlanması câizdir. Bundan başka diğer günahlar, Allah'tan bir lütuf olarak ya da birtakım iyiliklerin günahları örtmesiyle bağışlanır. Kur'an'ın böyle bir ayrımda bulunması bu kanaatimizi doğrulamaktadır."[94]

Sonuçta, Mâturidî, büyük günahkarın Allah'ın varlığını tasdik ettiği sürece mü'min sıfatını koruduğunu göstermeye çalışır ve en önemlisi de diğer Ehl-i Sünnet alimlerinin aksine, onun için Fâsık ismini kullanmamaya özen gösterir. Hatta bir yerde, **Fâsık** ismi verilenlerin kâfir olduklarını açıkca gösterdiği ifade edilir.[95] Meşhur eseri Te'vilât'taki yorumları da bu görüşü destekler mahiyettedir. Mesela, Bakara Sûresi'nin, Allah'ın sirisinek örneğiyle sadece fâsıkları saptırdığını anlatan 26. ayetinin yorumunda, Fâsık'ı şöyle tanımlar: "**Fâsıklar**, istidlali (delil getirmeyi) terkedip küfrü ve sapıklığı seçenlerdir."[96] Bu görüşünü, fillerin yaratılması meselesini de dikkate alarak şöyle pekiştirir: "Allah'ın onları saptırması, onlarda dalâl, (sapıklık) fiilinin bulunmasından dolayı değil, küfrü ve dalâli (sapıklığı) seçmelerinden dolayıdır."[97] Bu açıklamalar, onun, Fâsık'ı sadece ahlakî değil aynı zamanda inançla ilgili bir kavram olarak gördüğünü kanıtlamaktadır. Çünkü onlar, (fâsıklar) kendilerinde herhangi bir sapıklık fiili yaratılmadan önce küfür ve sapıklık filini tercih etmişlerdir. Hucurât Sûresi'nde, imandan sonra **fusûk** (fâsıklık ismi)un çok çirkin bir iş olduğundan bahseden ayetin yorumunda da aynı görüşünü tekrarlar. "Onlar (fâsıklar), iman ismini ve fiilini seçtikten sonra fâsıklığı (**fısk**) tercih ettiler."[98] Yine, o, Hucurât Sûresi'nde, Fâsık'ın getirdiği haberin araştırılması uyarısında bulunan ayetin yorumunda müfessirlerin, bu ayetin Velid b. Ukbe b. Ebi Muayt isimli bir zâtla ilgili rivayete dayanarak münafıklar hakkında indirildiği şeklindeki kanaatlerine -her ne kadar ayetin zahirinden böyle bir anlam çıkarılabilse de- münafıkın münafıklığı bizim tarafımızdan kestirilemeyeceği ve yine şayet böyle bir olay gerçekleşmişse, ayetin o olaydan sonra inmesinin bir anlamı olmayacağı, dolayısıyla ayetin onun haberinin araştırılmasını emretmiş olmasının düşünülemeyeceği gerekçesiyle katılmaz.[99] O, burada zikredilen

92 Maturidî, a.g.e, s. 334.
93 Nisâ, 4/48, 116.
94 Maturidî, a.g.e., s. 338.
95 Bkz., a.g.e., s. 330.
96 Bkz., Semerkandî, Ali Bekr b. Muhammed b. Ahmed, **Şerhu't-Te'vilâti'l-Mâturidî**, Süleymaniye, Hamidiye Böl., kayıt no: 176, cilt, I, var. 17b
97 A.g.y.
98 Semerkandî, **Şerhu't-Te'vilâti'l-Mâturidî**, cilt, 4, var. 721b.
99 Bu olayın detayları ve onunla ilgili rivayetler hakkında, bkz. Taberî, **Tefsir**, XI, 383-385.

kimsenin sadece bir Fâsık olduğunu ifade etmekle yetinir.[100] Gerçekte Fâsık'ın kim olduğuna ise, yukarda işaret ettiğimiz türden ayetlerde açıklık getirmeye çalışır.

Diğer büyük bir Mâturidî kelamcısı olan Nesefî ise, Fâsık'ın mü'minin karşıtı olduğunu farketmekle birlikte meseleyi çok daha karmaşık bir hale sokar ve bu tavrıyla da en azından bu konuda, hem Mâturidî'den hem de Ehl-i Sünnet'ten ayrılır. O, büyük günahkarın, "ne mü'min ne kâfir ve ne de münâfık olduğunu; onun Fâsık olduğunu"[101] kabul eder. O (büyük günah sahibi) diyor Nesefî, fâsık, câir (zâlim), fâcir (günahkar) ve zâlim gibi çirkin isimlerle isimlendirildikten sonra, temiz isimlerle isimlendirilemez. Mü'min ise temiz isimlerdendir."[102] O, "Hiç mü'min olan fâsık gibi midir?" ayetini, Fâsık'ın mü'minin karşıtı olduğunun açık bir kanıtı olarak gösterir.[103] ve bu konuya Fâsık'ın lügat anlamından hareket ederek daha bir açıklık kazandırmaya çalışır:

"Fısk, lügatte çıkmak demektir. Allah'ın emirlerinden birisini terkeden Fâsık olur. Aynı şekilde, isyan da ilahî emre fiilî olarak muhalefet etmek demektir; yoksa inkar etmek ve yalanlamak değildir. Tekzib (yalanlama), emre muhalefet etmenin ya da onu terketmenin şartlarından birisi değildir."[104] Şöyle devam ediyor Nesefî, "emredileni inkar etmeden ya da hafife almadan, sırf tembelliğinden veya zafiyetlerinden dolayı birtakım ilahî emirlere muhalefet eden Fâsık konusunda bizimle hasımlarımız arasındaki ihtilaf, bu şekilde emirlerden ayrılmakla tasdik (inanç esaslarını kabullenme) arasında bir zıtlığın bulunmadığıdır..."[105] Burada durumun iyice bulanıklaştığını görmekteyiz. O, hem fıskı imanın karşıtı olarak görmekte hem de inkar ve alay etmeden büyük günah işleyen birisinin mü'min olduğunu kabul etmekte ve onu Fâsık olarak nitelendirmektedir.

Tüm bunlara rağmen, Ehl-i Sünnet'in Fâsık konusundaki kanaati, onun arkasında namaz kılmanın câiz olduğu[106] şeklindeki fetvasıyla yaygınlık kazanmıştır. Onların bu konudaki kanaatini şöyle özetlemek mümkündür: Büyük Günahkar (Fâsık), yaptığını helal görerek, hafife alarak ve alay ederek yapmazsa dünyada küfrüne hükmedilemez.[107] Mü'minler gibi ganimetten kendisine pay ayrılır, cenaze namazı kılınır, müslüman mezarlığına gömülür.[108] Ahirette ise, Allah dilerse işlediği büyük günahı rahmeti ve fazîleti ile affeder; yahut işlediği günah miktarı cezalandırır. Fakat kalbinde imanı bulunduğu için neticede cennete girdirir.[109] Ancak Nesefî, büyük günah işleyen kimsenin tevbesiz öldüğü takdirde cehennemlik olduğu kanaatindedir.[110]

Ehl-i Sünnet'in de bu konudaki delillerini şöyle değerlendirebiliriz: Ehl-i Sünnet, Fâsık'ın ebedî cehennemlik olmadığı, onun mü'min olduğu ve günahlarının da tevbesiz bağışlanmasının câiz olduğu konusundaki görüşünü esas itibariyle şu ayete dayandırmaktadır: "Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz, bundan başkasını

---

100 Bkz., **Şerhu't-Te'vilâti'l-Mâturidî**, cilt, 4, var. 720a.
101 en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, **Tabsıratu'l-Edille**, (tahkik, Claude Salamé), Dimeşk, 1993, II, s. 768.
102 A.g.y.
103 Bkz., a.g.e., II, s. 769.
104 A.g.e., II, s. 770.
105 A.g.y.
106 İbn Hazm, a.g.e., IV, 176; İbn Ebi'l-Iz el-Hanefî, **Şerhu'l-Akideti't-Tahavî**, Beyrut, 1993, s. 533.
107 Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed Sultan el-Herevî, **Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber**, Dâru'l-Kutub, Beyrut, 1984, s. 102.
108 Cüveynî, İmamu'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdillah, **el-Akîdetü'n-Nizâmiyye**, Mısır, 1948, s. 62; Cürcânî, a.g.e., VIII, 338-339.
109 İbn Ebi'l-Izz, a.g.e., s. 524; en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, **et-Temhîd**, s. 69.
110 Nesefî, a.g.e., s. 68.

dilediğine bağışlar."[111] Hz. Peygamber'den nakledilen şu hadis de onlar için güçlü bir dayanaktır. "Kalbinde zerre kadar imanı bulunan bir kimse cehennemden çıkar."[112]

Onların, genel olarak iman ve ameli birbirinden ayırması tutarlı görünmekle birlikte, buradan hareketle Fâsık'ın konumunu tespit etmeye çalışmaları konusunda bazı güçlüklerin olduğu da bir gerçektir. Diğer taraftan, burada işaret etmemiz gereken en önemli nokta, ilk defa Mâturidî'nin, Mürtekib-i Kebîre (büyük günahkar) hakkında Fâsık ismini kullanmadığını ve Fâsık olarak isimlendirilenlerin kâfir olduklarını kabul etmiş olmasıdır. Onun dışında, hemen hemen tüm fırkalar, Mürtekib-i Kebîreyi, hep Fâsık olarak nitelendirmişlerdir. Halbuki, bu kavram, Kur'an'da özel bir sıfat olarak sadece kâfirler ve münâfıklar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla kebîre kavramı ile Fâsık kavramının özdeşleştirilmesinden kaynaklanan yanlışlığın düzeltilmesi, her iki kavramın anlamlarının Kur'ânî bütünlük içerisinde değerlendirilerek tesbit edilmesiyle mümkündür. Ehl-i Sünnet, kebîre konusundaki yaklaşımında haklı olmakla birlikte, Fâsık'ı, Mürtekib-i Kebîre olarak görmesinde -bu durumu farkeden Mâturidî hariç- aynı ölçüde haklı görünmemektedir. Zira Fâsık'ın., imanın iç yapısıyla yakın bir ilişkisinin olduğu görünmektedir. Mürtekib-i kebîre'nin ise, imanı doğru olmakla birlikte davranışlarında bozukluk vardır. Bu husus, Kur'an'da Fâsık kavramının geçtiği ayetlerde açık bir şekilde görülmektedir. Şimdi bu konuyu ayrıntılarıyla görmeye çalışalım.

6. Kur'an'da Fâsık

Fâsık kavramı Kur'an'da, lügat anlamına uygun olarak Allah'a itaatten çıkan, günaha ve isyana yönelen kimse anlamında kullanılmıştır. Ancak bu anlamıyla bazen kâfirleri[113] bazen de münâfıkları[114] nitelemektedir.

Kur'an tefsirlerinde Fâsık'a, Allah'a itaatten tamamen çıkan[115] ya da birtakım emirlere karşı gelen, küfrederek itaatsizlikte bulunan, Allah'ın dininden çıkan, küfür içerisinde isyan eden[116], büyük günah işleyerek Allah'ın emirlerinden dışarı çıkan kimse[117] anlamları verilmiştir. Şimdi bu anlamları ayetlerin ışığında irdelemeye çalışalım.

"Artık kim bundan sonra (itaatten) yüzçevirirse, işte onlar fâsıkların ta kendileridir."[118] Bu ayette, Fâsık'ın Allah'a ittatten yüzçeviren kimse olduğu açıkca görülmektedir. Şeytanın itaatten çıkması, **feseka** fiili ile ifadelendirilmiştir. "Bir zamanlar Biz meleklere, 'Adem'e secde edin!' demiştik. Onlar hemen secde ettiler. Yalnız İblis secde etmedi. O, cinlerden idi ve Rabbinin emrinden dışarı çıktı (**feseka an emri Rabbihi**)."[119] Fâsıklığın Allah'a itaatten yüzçevirmek anlamına geldiği, bu ayetlerden açıkca anlaşıldığına göre, asıl tartışmaya açtığımız konuya geçebiliriz.

---

111 Nisâ, 4/48, 116.
112 Bkz., İbn Ebi'l-Izz. a.g.y.
113 Bkz., Bakara, 2/26,99; Kasas, 28/32; Zuhruf, 43/54; Zâriyat, 51/46.
114 Bkz., Tevbe, 9/53,80,96.
115 Bkz., İbn Atıyye, el-Garnatî, **el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz**, Mağrib, 1977-1981, V, 28.
116 Bkz., Bagavî, Ruknuddin Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Ferrâ, **Me'âlimu't-Tenzil fi't-Tefsir**, Bombay, 1269, s. 20; Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, **Tefsîr**, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1985, I, 245; Taberî, **Tefsîr**, II, 138; III, 333, 392; IV, 605
117 Bkz., Beydavî, Nâsıruddin Abdullah b. Ömer el-Kâdî, **Envâru't-Tenzil**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, I, 46. Beydavî, bunun; **et-teğâbî** (büyük günahı çirkin görerek ara sıra işlemek); **el-inhimâk** (büyük günahı önemsemeksizin alışkanlık haline getirerek işlemek) ve **el-cuhûd** (büyük günahı, yaptığını doğru görerek işlemek) şeklinde üç aşamada gerçekleştiğini, sadece üçüncü aşamadaki büyük günahkarın imandan çıkacağını ifade etmektedir. (Bkz., a.g.y.)
118 Âl-i İmran, 3/110.
119 Kehf, 18/50.

Gerçekten de burada, sözkonusu olan itaatsizliğin, çoğunluğun kabul ettiği gibi imanla birlikte bireysel zaaflardan kaynaklanan bir itaatsizlik mi? yoksa iman probleminden kaynaklanan bir itaatsizlik mi? olduğu meselesi konumuzun en önemli noktasını oluşturmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, esas mesele, Fâsık'ın Kur'an'a göre iman ve amel ilişkisi yönünden konumunun tespit edilmesidir. Dolayısıyla bu durum açıklığa kavuşturulduğunda, **Mürtekib-i Kebîre**'nin de durumu aydınlatılmış olacaktır.

Kur'an'a göre Fâsık, hem akîdevî (inançsal) hem de ahlakî boyutu olan bir kavramdır. Mürtekib-i Kebîre'nin davranışları ise, sadece ahlakî çerçeve içerisinde yer almaktadır. Onun imanı doğrudur, ancak Mâturidî'nin de işaret ettiği gibi, afv (bağışlanma) ümidi, şehvetin esiri olma ve öfkelenme gibi[120] birtakım psikolojik nedenlerden dolayı büyük günah işlemektedir. Fâsık'ın ise hem imanı hem de davranışları bozuktur. Kur'an'a göre mü'min, Allah'a ve Rasulüne iman ettikten sonra şüpheye düşmeyen ve bu imanını da amelleriyle doğrulayan kimsedir.[121] Fâsıklar ise, hak yoldan sapıp eğilmelerinden dolayı Allah'ın kalplerini saptırdığı kimselerdir. Bu gibi kimselere Allah hidayet vemez.[122] Yine, fâsıklar ağızlarıyla söylediğini kalpleri desteklemeyen kimselerdir.[123]

Kur'an'da Mü'min'in kalbi ile Fâsık'ın kalbi şöyle nitelendirilmektedir: "İman edenlere, zamanı gelmedi mi ki, kalpleri Allah'ın zikrine ve inen Kur'an aşkına coşsun; ve bundan önce kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçip de kalpleri katılaşmış ve çoğu **fâsık** olmuş kimseler gibi olmasınlar."[124] Görüldüğü üzere, bu ayet Fâsık'ın hem imanının hem de davranışlarının bozuk olduğunu gayet açık bir şekilde ifade etmektedir.

Yine Kur'an'a göre Fâsık, bazen Kâfir'in bazen de Münafık'ın sıfatı olarak zikredilmektedir:

"Sana apaçık ayetleri indirdik, onları ancak fâsık olanlar inkar eder."[125] "Onlardan bir kısmı mü'min çoğu ise fâsıklardır."[126]

Kur'an'a göre cennet ve cehennem ehli olmak üzere iki grup insan vardır.[127] Cennet ehli içerisine sadece mü'minler[128], cehennem ehli içerisine ise, kâfir, müşrik, münâfık ve fâsıklar[129] dahildir. Bu ikinci grubu, genel olarak kâfir kavramı kapsamaktadır. Nitekim bir başka ayette şöyle buyurulmaktadır: "O sizi yaratandır, öyle iken kiminiz kâfir kiminiz mü'mindir."[130] Aslında bu ayet, Secde Sûresi'nde Mü'minle Fâsık'ı karşılaştıran ayetteki Fâsık'ın durumuna da açıklık kazandırmaktadır. Yüce Allah şöyle buyuruyor: "Hiç mü'min olan kimse fâsık olan gibi midir? Bunlar bir olamazlar."[131] Malatî'nin işaret ettiği gibi Fâsık, küfürle iman arasında bir yerde[132] değildir. O, tamamen imanın karşıtı olan bir cephededir. Kısacası, Kur'an'a göre, bir

120 Maturidî, a.g.e., s. 329.
121 Bkz., Bakara, 2/177; Hucurât, 49/15.
122 Saf, 61/5.
123 Tevbe, 9/8.
124 Hadid, 57/16.
125 Bakara, 2/99.
126 Al-i İmran, 3/110.
127 Bkz., Beyyine, 98/6-7.
128 Bkz., Beyyine, 98/7.
129 Bkz., Bakara, 2/39; Nisâ, 4/145; Beyyine, 98/6.
130 Teğabün, 64/2.
131 Secde, 32/32.
132 Malatî, a.g.e., s. 64.

kimse ya mü'mindir ya da mü'min değildir. Mü'min olmayanların farklı sıfatlar alması ise konumlarını değiştirmez.

Şu ayetlerde de fasıkların münâfıklar olduğu açıkca belirtilmektedir:

"De ki, 'eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, kabileleriniz, kazandığınız mallar, geçersiz olmasından korktuğunuz bir ticaret ve hoşunuza giden meskenler, size Allah ve Rasulü'nden daha sevgili ise artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fâsık bir kavme hidayet vermez.'"[133]

"De ki: 'İster gönül rızası ile ister rızasız harcayın, sizden asla kabul edilmeyecektir. Çünkü siz fâsık bir kavim oldunuz.'"[134] Ayette, sırf Fâsık oluşlarından dolayı, gönül rızası ile bile verdikleri sadakaların kabul edilmeyeceğinin vurgulanması ilginçtir. Buradan da fâsıklığın inanç yönünden bir sapkınlık olduğunu anlayabiliriz.

"Onlar (münâfıklar) için ister bağışlanma dile ister dileme! Onlar için yetmiş kere bağışlanma da bulunsan, yine Allah onları asla bağışlayacak değildir. Bunun sebebi şudur: Onlar Allah'ı ve Rasulü'nü inkar ettiler. Allah ise fâsık bir kavme hidayet vermez."[135] Bu ayet de Fâsık'ın hem inancının hem de davranışlarının problemli olduğuna tanıklık etmektedir.

Bu noktada Mürtekib-i Kebîre ile Fâsık'ın iman yönünden farklılığını değerlendirmemiz yerinde olacaktır. Herşeyden önce, Kur'an'da Allah'ın varlığını kabul etmekle ondan yüz çevirmenin arası ayrılmıştır:

"Yemin olsun ki onlara, 'şu gökleri ve yeri yaratıp, güneşi ve ayı buyruğu altında kim tutuyor?' diye sorsan, elbette, 'Allah' derler. O halde nasıl döndürülüyorlar?"[136]

Yine, şeytan Allah'ın emrine karşı gelirken Onun varlığını inkar etmiyordu. Sadece kibre kapılarak açık bir şekilde Ona itaatten yüz çevirmişti. Bu yüzden de kâfirlerden olmuştu.[137] Yani kâfir olmak, mutlak anlamda Allah'ın varlığını inkar etmek değildir. Zira şeytan, Rabbinden emir almış ve bu emre de karşı çıkmıştı. Bu durumda onun, Allah'ın varlığını bütünüyle inkar etmiş olması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla burada, küfrün nankörlük anlamındaki ahlakî tezahürünü görmekteyiz. Fâsık için de aynı durum sözkonusudur. O, Allah'ın varlığını kabul etmiş olabilir. Ancak bu kabul, bir iman tarzında değil, gerçekliği onaylama tarzında da tezahür edebilir. Nitekim bir hükümdarın varlığını kabul etmekle onun otoritesini kabul etmek aynı şeyler değildir. Peki bu durumda Mürtekib-i Kebîre'nin durumu ne olacaktır? Onun durumunu Fâsık'ın durumundan nasıl ayırd edeceğiz? Öyle görünüyor ki, burada en önemli husus Allah'ın varlığını kabul edip etmemeyle ilgili değil, Ona itaati kabul edip etmemeyle ilgilidir. Genel olarak Kur'an'a baktığımızda, itaatin en asgari ölçüsünün şirk koşmamak olduğunu görmekteyiz.[138] O halde burada en önemli nokta şirkin ne olduğunun tespit edilmesidir: Şirkin en açık tezahürü, Allah'ın varlığını kabul etmenin yanında, putlara tapmaktır.[139] Bu somut örneğin dışında daha genel ve karmaşık şekliyle şirk, Allh'ın nimetlerine nankörlük etmektir. Öyleki bu, saf ve tam

133 Tevbe, 9/24.
134 Tevbe, 9/53.
135 Tevbe, 9/80.
136 Ankebut, 29/61.
137 Bkz., Bakara, 2/34; Sad, 38/74.
138 Bkz., Nisâ, 4/48, 116.
139 Bkz., En'am, 6/74; A'raf, 7/138; İbrahim, 14/35.

bir imandan sonra bile ortaya çıkabilir. Şu ayete dikkat edelim: "Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız Allah'a haskılarak O'na yalvarırlar; ama Allah onları karaya çıkararak kurtarınca, kendilerine verdiği nimete nankörlük ederek Ona hemen eş koşarlar. Zevklensinler bakalım, yakında bileceklerdir."[140] Tehlike içerisindeyken tam bir muvahhid olan bu insanlar, güvene kavuşunca Allah'ın kendilerine verdiği nimeti unutup eski alışkanlıklarına dönecek kadar büyük bir zafiyet içerisine düşebilmektedirler. Küfrün en belirgin tezahürlerinden olan nankörlük, bir başka sûrede çarpıcı bir örnekle şöyle tasvir edilmektedir. "Allah size güven ve huzur içinde olan bir kasabayı misal verir: Her taraftan oraya bolca rızık geliyordu. Ama Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler; bu yüzden, Allah onlara yaptıklarına karşılık açlık ve korku belasını taddırdı. And olsun ki, aralarından kendilerine bir peygamber gelmişti, onu yalancı saydılar. Haksızlık ederken (**vehum zâlimûn**) azaba uğradılar."[141] Allah'ın peygamberini yalanlamak ve haksızlık (**zulüm**) etmek, bu nankörlüğün en açık işaretleri olarak gösterilmiştir. Burada **Zâlim'in** Fâsık'tan daha ağır ve kapsamlı bir kavram olduğu hatırlanırsa[142], **Fâsık** ile **Mürtekib-i Kebîre** arasındaki fark hemen hemen ortaya çıkmış olmaktadır: Fâsık, ilahî buyrukları yalanlayarak haksızlık yapan ve ilahî nimetlere karşı şükretmeyen kimsedir. Kısacası, bu ayetleri dikkate aldığımızda kâfirin, müşrikin ve münâfıkın Fâsık olarak nitelendirilebileceğini, ama asla bir mü'minin onunla nitelendirilemeyeceğini söyleyebiliriz. Çünkü fasıklığın, Mürtekib-i Kebîre'nin durumunda olduğu gibi bireysel zafiyetlerden kaynaklanan bir davranış bozukluğunun ötesinde, iman promleminden kaynaklanan bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Şu ayet, bize bunu açıkca göstermektedir: "İnananların gönüllerinin Allah'ı anması ve Ondan inen gerçeğe içten bağlanması zamanı gelmedi mi? Onlar, daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar; onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı; çoğu, yoldan çıkmış (**fasikûn**) kimselerdir."[143] Şimdi, fâsıklarla mü'minlerin arasının ayrıldığını gösteren çok daha kesin ve açık örnekleri görelim:

"Ve onlardan ölen birinin üzerinde ebediyyen cenaze namazı kılma, kabri başında durma. Çünkü onlar, Allah'ı ve Rasûlü'nü tanımadılar ve **fâsık** olarak can verdiler."[144] Tevbe ile iman çizgisine dönenler hakkında ise şöyle buyurulmaktadır:

"Ancak tevbe ve iman edip yararlı iş görenler müstesna. Çünkü böylelerinin kötülüklerini Allah iyiliğe çevirir. Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir."[145] Burada önemli bir noktaya daha işaret etmemizde yarar vardır. Nisâ Sûresi'nde, "Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar" buyurulmasına rağmen, Zilzal Sûresi'nde, "Kim zerre miktarı bir iyilik yaparsa onun karşılığını, kim de zerre miktarı bir kötülük yaparsa onun karşılığını görecektir" buyurulmaktadır. Öyle ise bağışlanma nasıl gerçekleşecektir? Bu konuda da bize diğer ayetler ışık tutmaktadır. Her şeyden önce, Nisâ Sûresi'ndeki ayette mutlak bir bağışlamadan ziyade şartlı bir bağışlamadan sözedilmektedir. Orada, "**dilediğini bağışlar**" ifadesi geçmektedir. Bir başka ayette, Allah'ın hangi günahları bağışlayacağı şöyle ifade edilmektedir. "Eğer siz yasak edildiğiniz günahların büyüklerinden sakınırsanız, diğer kabahatlerinizi biz örteriz."[146] Bununla birlikte, bağışlanmanın sadece bu şartla sınırlı olduğu düşünülmemelidir. Çünkü Kur'an'da, hidayete çağrı süreklidir ve insanları İslam'a

140 Ankebut, 29/65-66.
141 Nahl, 16/112-113.
142 Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 387.
143 Hadid, 57/16.
144 Tevbe, 9/84.
145 Furkan, 25/70.
146 Nisâ, 4/31.

kazandırmanın en önemli unsurlarından birisi de tevbedir. Aslında, kelamcıların bazılarının, Allah'ın şirkin dışındaki günahları tevbesiz bağışlayabileceğini, sadece şirki tevbe ile bağışlayacağını[147] ileri sürmeleri manidardır. Nitekim Kur'an'da da açıkca, Allah'tan ümit kesmenin küfür olduğu ifade edilmiştir.[148] Bu bakımdan şirk hariç diğer günahların tevbesiz olarak, şirkin de tevbe ile bağışlanma kapsamına alınması ilahi bir lütuftur. Ancak Kur'an'ın, kurtuluşa erecek mü'minlerin asgari niteliklerini sıralaması,[149] zerre miktarı her şeyin karşılığının verileceğini bildirmesi gibi hususlar, aslında kötülüklerden kurtulmanın birinci basamağının **şirkten** kurtulma olduğu izlenimini vermektedir. Zira Kur'an, kötülükleri kendisini kuşatan kimsenin ebedî çehennemlik olduğunu bildirmektedir: "Hayır kim günah kazanır da günahları kendisini kuşatırsa, işte cehennemlikler bunlardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır."[150] Bununla birlikte, Kur'an'da iyiliklerin karşılığının kat kat, kötülüklerin karşılığının ise sadece misliyle olacağının ifade edildiğini[151] dikkate alacak olursak, zerre miktarı bir iyiliğin karşılığının tüm günahlardan arınma şeklinde gerçekleşme ihtimalinin bulunduğunu da söyleyebiliriz.

Yine, burada üzerinde durulması gereken diğer bir husus daha vardır; mü'minlerin sakınmaları gereken birtakım isyan fiillerine dalmaları "**fısk**" ve "**fusûk**" kavramlarıyla nitelendirilmiş ve bu konuda uyarılmışlardır:

"Leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilenler, canları çıkmadan önce kesmemişseniz, boğulmuş, bir yerine vurularak öldürülmüş, düşüp yuvarlanmış, başka bir hayvan tarafından süsülmüş, yırtıcı hayvan tarafından yenmiş olanlar, dikili taşlar üzerine boğazlananlar ile fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı; bunlar yoldan çıkma (**fısk**)dır."[152]

Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilmiş hayvanları yemeyin, bunu yapmak Allah'ın yolundan çıkmak (**fısk**)tır."[153]

Bakara Sûresi'nin borçlanmayla ilgili ayetinde, katibe ve şahitlere zarar verilmesi itaatsizlik (**fusûk**) olarak nitelendirilmektedir.[154] Buna göre fısk ve fusûkla nitelendirilen bu davranışları yapan mü'minlerin durumu ne olacaktır? Ya da daha kesin bir ifadeyle, bunları yapanlar imandan çıkmış **fâsıklar** mıdır? Bu sorunun cevabı Kur'an'da, Hucurât Sûresi'nde verilmektedir:

"İmandan sonra fâsıklıkla (**fusûk**) adlanmak ne kötü bir isimdir!"[155] Bu ayetin bir kaç ayet öncesinde ise şöyle buyurulmaktadır. "... Allah size imanı sevdirmiş, onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkarcılığı, yoldan çıkmayı (**fusûk**) ve başkaldırmayı size iğrenç göstermiştir..."[156] Buna göre imanın iç yapısında küfürden, **fusûk** ve isyandan nefret duygusunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Eğer bir mü'min, fısk ve fusûkla nitelendirilen davranışları tiksinti duymadan yapıyorsa, imanın karşıtı olan fâsıklıkla nitelendirilmesi kaçınılmaz olmakta ve bu durumda da derhal tevbe etmesi gerekmektedir. Aksi takdirde o, zâlimlerden olacaktır.[157]

147 Maturidî, a.g.e., s. 338.
148 Bkz., Yusuf, 12/32.
149 Bkz., Mü'minûn, 23/1-9.
150 Bakara, 2/81.
151 Bkz., Bakara, 2/245; Nisâ, 4/40; Yunus, 10/27.
152 Maide, 5/3.
153 En'am, 6/121.
154 Bkz., Bakara, 2/282.
155 Hucurât, 49/11.
156 Hucurât, 49/7.
157 Bkz., Hucurât, 49/11.

Fusûk, asla Allah'ın razı olmadığı bir durumdur. Bu nedenle kınama edatı olan **bi'se** ile takbih edilmiştir.[158] Şimdi, durumu daha da netleştirmek için, **bi'se** edatının kullanıldığı bir kaç ayete göz atalım.

"Onlardan bir çoklarını görürsün ki, günaha girmekte, zulmetmekte ve haram yemekte birbirleriyle yarış ederler. Yapmakta oldukları şey ne fenadır! (**Le bi'se mâ kânû yesna'ûn**)."[159]

Onlardan çoğunu görürsün ki, kâfirlere yardaklık ederler. Nefislerinin kendileri için takdim ettiği şey ne kötü! (**Le bi'se mâ kaddemet lehum enfusuhum**). Allah onlara gazap etti, azapta ebedî kalıcılar da onlardır."[160] Görüldüğü üzere, fısk ve fusûkla nitelenen davranışlar, Allah'ın asla razı olmadığı, işlendiği takdirde hemen tevbe ile dönülmesi gereken davranışlardır. Bu davranışlarda ısrarlı olan bir kimse, fusûkla isimlendirilmiştir. "İmandan sonra fusûkla adlanmak" ise, yukarda zikredilen ayetlerde görüldüğü gibi, ilahî gazabı hak ettiği için, bi'se takbih edatıyla kınanmayı gerektirecek kadar ağır bir suçtur.

Tüm bunların yanında, fâsıkların niteliklerini, dünyadaki ve ahiretteki durumlarını anlatan ayetler de bize onun mü'minin sıfatı olamayacağını gösteren kanıtlardandır. **İzutsu**, Tevbe Sûresinin 49-60. ayetlerinden, fasıkların belli başlı özelliklerini çıkarmıştır. Biz burada, bu özellikleri zikretmeyi yeterli buluyoruz.

1-Fâsıklar mü'minlerden yana olduklarına dair Allah'ı şahit tutarak yemin ederler. Bunu sadece müslümanların askeri gücünden korktukları için yapmaktadırlar.

2-Kalben inançsızdırlar (kâfir) ve küfür içerisinde canları çıkana kadar böyle olmakta devam edeceklerdir.

3-Tabiatlarındaki küfrü, davranışları açığa vurmaktadır; namaza üşenerek gelmektedirler ve Allah yolundaki harcamalarını istemeye istemeye yapmaktadırlar. Bu konu ile ilgili olarak (Hz.) Muhammed'e "isteyerek de verseniz istemeyerek de verseniz, sizden kabul edilmeyecek, zira siz fâsıklarsınız" tebliğini yapması emredilmektedir.

4-Allah'dan daha fazla korkmaları için uyarıldıklarında da, "Bırak, beni alıkoyma!" demektedirler.

5-Eğer (Hz.) Muhammed'in başına iyi bir hal gelirse rahatsız olmakta, bir şer musallat olursa sevinmekte ve neşe içinde yanından ayrılmaktadırlar.

6-Zekatın dağılımı hakkında hep homurdanmaktadırlar; eğer kendilerine bir pay verilirse, memnun olmakta, verilmezse öfkelenmektedirler...[161]

Tüm bunların ötesinde, Kur'an'da **Fâsık'ın** dünyadaki ve ahiretteki durumu açık bir şekilde belirlenmiştir. Allah onları fısklarından dolayı hidayete erdirmeyecektir.[162] Allah onları asla bağışlamayacaktır.[163] Yine, onlarla inanan kavmin

158 Bkz., a.g.y.
159 Maide, 5/62.
160 Maide, 5/80.
161 İzutsu, Toshihiko, **Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar**, (çev: Selâhattin Ayaz), İstanbul, 1991, s. 214-215.
162 Bkz., Tevbe, 9/24; Saf, 61/5.
163 Bkz., Münafikûn, 63/6.

arası ayrılmıştır.[164] Allah onlara kendilerini unutturmuştur.[165] Onlar helak edileceklerdir.[166] Ayrıca fıska düşen insanların çoğu varlıklı kimselerdir.[167]

Nifak ehlinden olan fâsıklara gelince, onlar kâfirler gibi muamele görmemişler, mü'minlerin yararlandıkları haklardan mahrum edilmemişlerdir. Mesela, Hz. Peygamber, onlara sadakadan pay ayırmıştır.[168] Bu da bize onların ismen müslüman tarafta olduğunu, ancak nifak tiynetini her vesile ile belli eden müteredditi[169], son derece güvenilmez kimseler olduklarını göstermektedir. Nitekim Hucurât Sûresi'nde bu durum çok daha açık bir şekilde ifade edilmiştir. "De ki, 'İnanmadınız ama İslam olduk deyin; inanç henüz gönüllerinize yerleşmedi...'"[170]

Fâsıkların ahiretteki durumları ise, dünyadaki durumlarının doğal bir sonucudur. İster inkarcı fâsıklar olsun ister nifak ehlinden olan fâsıklar olsun, asla bağışlanmayacaklar[171] ve ateşe atılacaklardır.[172] Onların bağışlanmayışlarının ve azaba uğratılışlarının sebebi, yeryüzünde haksız yere kibirlenmeleri ve Allah'a itaatten çıkmalarıdır.[173]

Sonuç olarak, Fâsık kavramına, Kur'an'da ve İslam Kelam Tarihi içerisinde yüklenen farklı anlamları ve bu farklılığın nereden kaynaklandığını şöyle özetleyebiriz:

164 Maide, 5/25-26.
165 Haşr, 59/19.
166 Ahkaf, 46/35.
167 İsrâ, 17/16.
168 Tevbe, 9/58.
169 Tevbe, 9/44.
170 Hucurât, 49/14.
171 Münafikûn, 63/6.
172 Secde, 32/20.
173 Ahkaf, 46/20.

Her şeyden önce, Kelam literatüründe Fâsık'ın tartışma konusu olması, onun "Mürtekib-i Kebîre" kavramı ile özdeşleştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Hariciler, bu kavramı teorik bir inceleme konusu olduğu için değil, pratik amaçlarına uygunluğundan dolayı kullanmışlardır.[174] Onlar Mü'min'in ya da Fâsık'ın kim olduğu üzerinde durmaksızın doğrudan Mürtekib-i Kebîre'yi kâfir olarak kabul etmişlerdir. Haricîlerin bu katı ve İslam ümmetinin birliği açısından son derece tehlikeli yaklaşımına, Mürciîler karşı yönde fakat aynı derecede bir aşırılıkla anlaşılmaz ve sorumsuz bir tutum sergileyerek, Fâsık'ı gerçek bir mü'min olarak kabul etmişlerdir. Mu'tezile ise onu ne mü'min ne de kâfir olarak görmüş, bu ikisi arasında orta bir yerde olduğunu söyleyerek tevbe etmeden öldüğü takdirde ebedî cehennemlik olacağını ileri sürmüştür. Ehl-i Sünnet'e gelince, Mürtekib-i Kebîre konusunda olumlu görüşler ileri sürmekle birlikte, Fâsık'ı kebîre (büyük günah) sahibi bir mü'min olarak kabul ettikleri için kavram kargaşasına yol açmışlardır. Aslında bütün bu ayrılıkların kaynağı, Fâsık kavramının Kur'anî bir bütünlük içerisinde değil, her fırkanın kendi anlayışı doğrultusunda yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki, Kur'an'da Fâsık kavramı, sadece kâfirler ve münâfıklar için kullanılmıştır. Kur'an'a göre Fâsık, inancı ve davranışları sapkın olan kimsedir. Bu nedenle o, Allah'ın şirk hariç diğer günahlarından dilediğini bağışlayacağı grubun içerisinde yer almamaktadır. Allah fâsıkları, fısklarından dolayı asla bağışlamayacaktır. Böylesine ağır bir tehdit ve ceza, bir mü'min için asla sözkonusu değildir.

Kısacası, Allah tarafından bu kadar ağır ve ciddi ithamlara maruz kalan kimselerin sıfatı olan bir kavramın rastgele kullanılması, kavram kargaşasına yol açacağından, kanatimize göre onu Mürtekib-i Kebîre ile karıştırmamak ve ayrı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Nitekim Kafir'e ve Münafık'a yakıştırılan bir ismin Mü'min için de kullanılması, tam bir anlamsal kaosa yolaçmış ve insanlar bu konuda ihtilaftan kurtulamamışlardır. Biz, Kur'an'ın verdiği anlamdan başkasını vermekten kaçınarak, fâsıkların, sadece kâfirler, müşrikler ve münâfıklar olduğunu söylemekle yetiniyoruz.

174 Bu meseleyi müslümanların gündemine ilk getiren kişiler olan Hâricîlerin esas amacı, siyasî nitelikliydi. Konu, daha sonra teorik planda bir tartışma konusu olmuştur. Bu konunun geniş ve güzel bir değerlendirmesi için bkz., İzutsu, Toshihiko, **İslam Düşüncesinde İman Kavramı**, s. 11-21.

BİBLİYOGRAFYA

el-Ahmedî, **el-Mesâil ve'r-Rasâilü'l-Merviyye ani'l-İmam Ahmed b. Hanbel fi'l-Akîde**, Dâru Taybe, Riyad, 1412.

Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed Sultan el-Herevî, **Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber**, Dâru'l-Kutub, Beyrut, 1984.

el-Arabî, Ebu Bekr b. Muhammed b. Abdullah, **Ahkâmu'l-Kur'an**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.

el-Askeri, Ebu Hilal, **el-Furûku'l-Lugaviyye**, Mektebetü Basîretî, Kum, 1353.

Bagavî, Ruknuddin Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Ferrâ, **Me'âlimu't-Tenzil fi't-Tefsir**, Bombay, 1269.

Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, **Usûlu'd-Din**, Dâru'l-Medîne, Beyrut, tarihsiz.

Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Firak**, (çev: Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1991.

Beydavî, Nâsıruddin Abdullah b. Ömer, el-Kâdî, **Envâru't-Tenzil**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sıhâh**, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1990.

Cürcânî, Seyyid Şerif, **Şerhu'l-Mevâkıf**, Mısır, 1907.

Seyyid Şerif, **Kitâbü't-Ta'rifât**, baskı yeri yok, 1300.

Cüveynî, İmamu'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdillah, **el-Akîdetü'n-Nizâmiyye**, Mısır, 1948.

Emin, Ahmed, **Duha'l-İslam**, Mısır, 1934.

_____**Fecru'l-İslam**, Mısır, 1928.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**, İstanbul, 1928.

_____**el-Luma**, Beyrut, 1953.

_____**Kitâbu'l-İbâne**, Haydarabad, 1321.

Ezherî, **Tezhîbu'l-Luğa**, Kahire, 1964-1967.

el-Icî, Adudüddin, **el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelam**, Beyrut, tarihsiz.

el-İsfehânî, Râgıb, **el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân**, Tahran, 1379.

el-İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, **et-Tabsir Fi'd-Din**, Kahire, 1940.

İbn Atıyye, el-Garnatî, **el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz**, Mağrib, 1977-1981.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, **Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir**, Beyrut, 1987.

İbn Ebi'l-Iz el-Hanefî, **Şerhu'l-Akideti't-Tahavî**, Beyrut, 1993.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, **el-Fasl Fi'l-Milel ve'n-Nihal**, Mısır, 1317.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, **Tefsir**, (ihtisar ve tahkik: Muhammed Ali Sâbûnî), Derse'âdet, tarihsiz.

İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, 1389/1970.

İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, **Tabakâtu'l-Mu'tezile**, Beyrut, 1961.

İzutsu, Toshihiko, **Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar**, (çev.: Selâhattin Ayaz), İstanbul, 1991.

_____**İslam Düşüncesinde İman Kavramı**, (çev: Selahaddin Ayaz), İstanbul, 1984.

Kadı Abdulcebbar, Ebu'l-Huseyn, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, Kahire, 1988.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, **Tefsîr**, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1985.

Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed el-Askalânî eş-Şâfiî, **et-Tenbîh**, (tahkik, Yaman b. Sa'düddin el-Meyâdinî), Ramdîye li'n-Neşr, 1994.

Maturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, **K. et-Tevhid**, (tahkik, Fethullah Huleyf), el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1970.

en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, **et-Temhîd**, (çev: Mustafa Said Yazıcıoğlu), Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1971.

_____**Tabsıratu'l-Edille**, (tahkik, Claude Salamé), Dimeşk, 1993.

Râzî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer, **İ'tikadâtü'l-Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, Kahire, 1938.

Semerkandî, Ali Bekr b. Muhammed b. Ahmed, **Şerhu't-Te'vilâti'l-Mâturidî**, Süleymaniye, Hamidiye Böl., kayıt no: 176.

es-Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Aziz, **Garîbu'l-Kur'an**, (tahkik, Ahmed Abdülkadir Salahiye), Dımeşk, 1993.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, **el-Milel ve'n-Nihal**, (tahkik, Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1961.

Taberi, Ebû Ca'fer b. Cerîr, **Câmi'ul-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an**, Beyrut, 1992.

Taftazânî, Sa'du'ddin Mesud b. Ömer, **Şerhu'l-Akâid**, Kahire, 1939.

Tehanevî, **Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1298.